IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

शाकुन्तले स्त्रीपात्राणां परिचयवैशिष्ट्यम्

[1] डॉ0 अभय कुमार
[1]सहायक प्राध्यापक,
[1]मिथिला महिला महाविद्यालय, आजमनगर, दरभंगा

सारांशः **श्शकुन्तैः लालिता शकुन्तलाश् इति व्युत्पत्तिदिशा शकुन्तलाए घटनास्वरूपैवास्ति तथापि सम्प्रतीयं प्रधाननायिकाऽस्ति नाटकस्य। श्शकुन्तलामधिकृत्य कृतं नाटकं शाकुन्तलम्श् इति व्युत्पत्तिदिशा शकुन्तलाप्रणयप्रसङ्गस्यैवात्र प्रधानत्वाच्च शकुन्तलमप्यादात्रास्य नाटकस्य नामकरणं जातमिति। अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम्श् श्शकुन्तैः लालिता शकुन्तलामधिकृत्य कृतं नाटकं शाकुन्तलम्श् अभिज्ञानं च तत् शाकुन्तलम् अभिज्ञानशाकुन्तलम् इति व्युत्पतिं दर्श दर्श सिद्धमेवाभिज्ञानशाकुन्तलस्य समस्याप्रधानत्वम्ए नायिकाप्रधानत्वं च। अतः समस्यां नायिकाञ्चादाय कृतमस्य श्अभिज्ञानशाकुन्तलम्श् इति नामकरणं सर्वथा सफलमुचितञ्चास्ति।** रू

Index Terms . ***शकुन्तलाए अभिज्ञानशाकुन्तलम्***

अभिज्ञानशाकुन्तलनामके नाटके स्त्रीपात्राणां त्रयोदशी विद्यन्ते। यथा 1ण नटीए 2ण शकुन्तलाए 3ण अनसूयाए 4ण प्रियंवदाए 5ण गौतमीए 6ण प्रतीहारीए 7ण मित्रकेशीए 8ण परभृतिकाए 9ण मधुरिकाए 10ण चतुरिका ;चेटीद्धए 11ण प्रथमा तापसीए 12ण द्वितीया तापसी 13ण अदिति चेति। प्रथमाङ्कस्य आदावेव नटीरङ्गशालायां प्रविश्य आर्य प्रिय सूत्रधारसम्बोधनमिदम्ए इयमहम ;नटी स्वात्मानं निर्दिशति . इयमहमितिद्ध अस्मि उपस्थिताए आगतास्मीत्यर्थः । । आर्यः . पूज्यः ;भवान्द्ध आज्ञापयतु . निर्दिशतुए मामिति शेषःए आदेशमात्रेणैवाहं तदर्थं यतिष्ये इति हृदयम् कः . कतमःए नियोगः निदेशः ;मयाद्ध अनुष्ठीयताम् . क्रियताम्ए इति। भवदाज्ञानन्तरमेव तत्कार्यसम्पादनतत्परा भवमिति भावः । पुनश्च नटी . सुविहितः . सम्यक सम्पादितः प्रयोगः अभिनय व्यापारो येन तस्यभावस्तयाय ण एतेनाभिनयप्रशंसाविधानेन रङ्गस्थानां सभ्यानां समुन्मुखीकरणात् प्ररोचना नाम भारतीवृत्तरङ्गे सन्दर्शितम्। यथा दर्पणे श्उन्मुखीकारः प्रशंससातः प्ररोचनाश् इति। तथा व्याजेन नटस्य प्रशंसाऽपि सूचितेति बोध्यम्। आर्यस्य भवतःए किमपि . अभिनये कश्चिदपि प्रयोगः न परिहास्यते . न परिहीणं भविष्यति

न स्खलितं भविष्यतीत्यर्थः तथा च प्रतिपात्रयत्नाघाने न किञ्चित्प्रयोजनम्ए ए यथा सर्वदा तथैवाद्यापीति भावः ।

1ण नटी .

विनयेन सहेति सविनयंश .श ण विनयपूर्वकंए विनीतभावमवलम्ब्येति भावः । एतत् भवदुक्तम्ए एवम् . इत्थं समीचीनमेवेत्यर्थः। ;अनेन नटकथनस्वीकारेण तत्प्रशंसापि सूच्यतेद्ध अनन्तरकरणीयम् . उत्तरकालकर्तव्यम्ए परस्तात् यत् कर्त्तव्यं तत्सर्वमित्यर्थः ए आर्य . भवान्ए आज्ञापयतु . कथनेनानुमोदयतु। नटी . अथेति . प्रश्नाथे। कतमं . षण्णामृतूनां मध्ये कम्। ;निर्धारणे ऽतमःद्ध ऋतुमधिकृत्य . आश्रित्यए गास्यामि . गानं विद्यास्यामि। नटी . तथेति स्वीकरोक्तिः तदेव करोमीत्यर्थः । पुनश्च नटी . ननु अर्थात् सम्बोधने। प्रथमं . पूर्वम्ए आर्येणभवताए आज्ञप्रम् . उपदिष्टम्ण श्अभिज्ञानशाकुन्तलनामाधे येन नाटकेनोपस्थातव्यमस्यामिश रित्यादिनेति शेषः। किमित्याज्ञप्तमित्याह . अभिज्ञानशाकुन्तलमिति। अपूर्वम . अभिनवम्ए चेतोहरमिति यावत्। अभिनीयताम्ए अस्माभिरिति शेषः । नाश्चात्र ते प्रश्ना न सङ्गच्छन्ते इत्याभिप्रायः । प्रकृतनाटकस्य प्रस्तावनायाए नटीत्यस्य चर्चा एवमेव विद्यते।

2ण शकुन्तला

शाकुन्तलस्त्रीपात्रेषु चत्वारि स्त्री पात्राणि प्रमुखानि सन्ति। तत्र शकुन्तलायाः प्राधान्यं विद्यते यतो हि नाटकस्य नायिका सा एव। नाटके नेतृसामान्यगुणाः . विनीतत्वम्ए मधुरता ;प्रियदर्शनताद्ध त्यागःए दक्षताए प्रियम्वबताए रूढवंशताए स्थिरताए युवावस्थाए बुद्ध्युत्साह स्मृतिप्रज्ञाकालादिसमन्वितत्वम्ए इत्यादयः सर्वे गुणाः यथावद्रूपेणं ण्ण परिगणनीयाः । अन्ये च स्त्रीगुणा अपि शाकुन्तले विद्यते। शकुन्तला अलौकिक सौन्दर्यशालिन्यस्ति। तस्याः शारीरिक सौन्दर्य दर्श दर्शमेव राजा तत्प्रेमपाशपतितो जातः । शकुन्तला येन न दृष्टा तस्य चक्षुरेव निष्फलमिति राज्ञे निर्णयः । यथा विदूषकं कथयति . श्माधव्य! अनाप्रचक्षुः फलोऽसि येन त्वया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम्। तस्याः सौन्दर्यमेकेनैव श्लोकेन राजा वर्णयन् कथयति . नितिन अनाघातं पुष्पं किसलयमलूनं कररूहै रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादित रसम्।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि॥

अत्राऽयमाशयः . ऋऋऋ मनोगतम् इदं पदार्थ विवृणोति . अनाव्रातमिति। न आघातमनाघातं . केनचिदपि अकृतगन्धोपलम्भम्ए कुसुमं . पुष्पमिव एतेनामोदसत्ता ध्वनिता। कररूहैरू . नखैः पुनर्भवः कररूहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्। इत्यमरः अलूनम् अच्छिन्नम् अक्षुण्णमिति यावत्ए किसलयं . पल्लवंमिवए एतेनाक्लान्तत्वं ध्वनितम्। अनामुक्तम् . अङ्गेष र अपरिहितं रत्न ए श्आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च निनद्धश्चापि नद्धवत्श . इत्यमरः ;अनामुक्तमिति । परिवर्तनेन अनाविद्धमिति केचित् पठन्ति अनाविद्धम् . आसमन्ताद्वेधरहितम्ए स्थूलवेधनत्वं दोषाय भवतिए अथवाऽनाविद्धम् अकुटिलम्ए कुटिलस्य दुष्टत्वात्ए श्आविद्धं कुटिलं भुग्नम्श इत्यमरःए अनेन दोषरहित्यं सूचितम्द्ध तथा च सारसमुच्चये श्वृत्तं स्निग्धसमुज्वलं शुचिगुरु श्वेतं बृहत्कोमलं स्वच्छान्तं समसूक्ष्मवेधसूरभि त्रासादिभिर्विर्जितम्॥श तथा. श्दग्धं रत्नमवर्तुलं लघुश इत्यपि। नापि।

अनास्वादितः .

केनापि रसनयाऽननुभूतः रसः स्वादो यस्य तत् तथोक्तम् नवं . पदाः समानीतम्ए न तु पर्युषितमित्यर्थः ए मधु . क्षौद्रमिवए श्मधु मद्ये पुष्प से क्षौद्रेऽपिश इत्यमरः एतेनातिद्दधत्वं व्यञ्जितम्। केचिदत्र मधुपदेन मद्यरूपमर्थ व्याकुर्वन्तिए तन्मन्दम्ए नवमिति विशेषणस्य वैयाथ्योपातात्ए परातनस्यैव तस्य समुत्कृष्टत्वात्ए श्पुराणसिधुं नवपाटलं चश इत्येवं रद्यावप्युक्तत्वाच्च। पुण्यानां यागादिजनि तसुकृतानाम्ए अखण्डं . परिपूर्णम्ए न तु अङ्कवैगुण्य कृत किञ्चिदूनमिति भावःए फलमिव . परीपाकं इवएए ण एतेनात्यन्ताभिलषणीयता व्यञ्जिता। अनघ्यं निष्पापं दुष्कृतजनित कुत्सित्तत्वादिदोषरहितं मनोज्ञमित्यर्थःए श्अनघं निर्मलापापमनोज्ञेष्वमिधेयवत्श इति मेदिनी। तस्याः शकुन्तलायाः रूपं . सौन्दर्यम्ए इह भुवि . अस्मिन् जगतिए कं सुकुतिनंय यं भोक्तारं.स्वसम्भोगकर्तारम्ए समुपस्थास्यति . सेविज्यतेए इति न जाने न वेधिए तमिति शेषः । यमुपस्थास्यति स वै महाभागधेय इति भावः ।

अपि च.

हा दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा। आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम्॥39

अत्राऽयमाशयः .

भावाविष्करणमाहः . दर्भेति। तन्वी कृशाङ्गी सा शकुन्तलाए तन्वीति विरहारम्भ एव तस्या विशेषतोऽपि तानवमासीदिति सूचयतिए कतिचित् . द्वित्राणि न तु अधिकानिए पदानि . पदप्राप्यस्थानानिए गत्वा . चलित्वैवए पटानीत्ति अध्ववाचकत्वादव्यन्तसंयोगे द्वितीयाए अकाण्डे . अनवसरेए वस्तुतो दर्भाङ्कुरावेधेपि हठादित्यर्थः ए दर्भाकुरेण कुशाग्रभागसूच्याए न तु दर्भेणय ण तस्य दर्शनयोग्यतया व्याजो न स्यात्ए अङ्कुरस्य तु अदृश्यमानतयाश । व्याजसम्भवात्ए अतोऽङ्कुरपदेन व्याजेन विलम्बितमिति ध्वनितम्ए चरणः . पादःए क्षतः . विदीर्णःए इति एवमुक्तै वेति शेषः ।

स्थिताः .

ऋऋमामवलोकितुमवस्थिता दर्भाङ्कुरोद्धरणव्याजेनगति निवर्तितवतीत्यर्थः । तथा द्रुमाणां . तरूणाम्ए शाखासु . विटपेषुए असक्तमपि .अलग्नमपिए वल्कलं . परितिहतरूत्वचन्दविमोचयन्ती . मन्दं मोचनव्यापारन्नाटयन्ती एतीए विवृत्तं मदवलोकनार्थ प्रत्यावृत्तं वदनं. मुखंयस्याः सा तथाभूताः । पश्चाद्भ्रमितवदनेत्यर्थःए चासीत् . मामवलोकयितुं स्थिता। कुशसूच्या श चरणव्यथाव्याजेनावस्थानं शाखासूत्रीयविमोचनकपटेन वदनस्य पश्चाद्विवर्त्तनं चेत्येताभ्यां सा स्वानुरागं प्रकाशयदिति। एवमेवाञ्चानेकानि वैशिष्ट्यानि वर्णितानि सन्ति शकुन्तलायाः प्रकृतग्रन्थे।

3ण अनुसूया

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य नायिका शकुन्तलायाः सखी अनसूया वर्तते। सहकारस्य . आम्रवृक्षस्यए स्वयं वृणोतीति स्वयंवरा सा चासौ वधूश्चेति स्वयंवरवधूः । स्वयमेव कृताश्रमणाद्वधूरिव स्थिता इत्यर्थः । तेन लप्तोपमालंकारः द्य वनम् . आश्रमोद्यानं तोषयति . सौरभ्येणान्दयतीति । श्वनतोषिणीश इति इत्थम्ए त्वया शकुन्तलया कृतं नामधेयं . नाम यस्याः । सा तथोक्ता नवमालिका। एना नवमालिकां विस्मृताऽसि ६ नो चेदेतदवधिकालं कथं न तत्र जलमदाः।

स्मृधातोर्ज्ञानार्थत्वाद्वर्तमाने कर्त्तरि क्तः । अपि च विभावयामि . अवधारयानिए तन्निमित्तमिति भावः । एतेन श्रवणावहितत्त्वं
सूच्यते। पुनश्च अनसूया कथयति . हला शकुन्तलेः इयं तातकण्वेन त्वमिव स्वहस्तेन संवद्धिता माधवीलताए तत् कथमिमां विस्मृतासि ॄ अर्थात् जलं दातुमिति भावः । हला प्रियंवदे! अत एव सदनेहा शकुन्तला माधवीलता सिञ्चति। तस्यामेवम्भूतायां सत्यां कर्तव्यधियाऽनसूया प्रतिवलि इदानीमिति। विशिष्टोऽतिथिरित्यतिथि विशेषस्तस्य लाभेन . प्राप्तयाए मवल्लाभेनेत्यर्थःए ण तपोवर्द्धत इति पूर्वेणानुषज्यते। अनेनानुवृत्तिनामा नाट्यलङ्कार उक्तः । तल्लक्षणं तु . श्प्रश्रयादनुवचनम् अनुवृत्तिःश इति दर्पणे। अपि च अनसूया . हला! ममापि अस्ति कौतूहलम्ए तत् प्रक्ष्यामि तावदेनम्। आर्यस्य मधुरालापजनितौ विश्रम्भो मामालापयति। कतरो राजर्षिवंशः अलंक्रियते आर्येणॄ कतमो वा देशो विरहपर्युत्सुकः क्रियते। किं निमित्तं वा आर्येण ॄ सुकुमारेण तपोवनगमनपरिश्रमे आत्मा उपनीतः ॄ उपस्थापितः किमागमनकारणमित्यर्थः ।

प्रियंवदा

अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य नायिकायाः शकुन्तलायः सखी प्रियवदा विद्यते। तत्र प्रथमाङ्के शकुन्तलां प्रति प्रियंवदा कथयति . ;सहासम्द्ध अत्र **न पयोधरविस्तारहेतुकम् आत्मनो यौवनारम्भम् उपालभस्वए माण ण कामपालमसे ॄ अर्थात् अस्मिन् पीडाविषयेए पयोधरयोः . कुचयोः ए विस्तारस्य औन्नत्यस्यए हे तुकं . कारणभूतम्ए आत्मनः स्वस्यए यौवन तारूण्यमए उपालभस्व तिरस्कुरू। मां कथमुपालभसे . स्वयौवनारम्भमज्ञात्वा निरपराधां मां कथं तिरस्करोषीत्यर्थः । तव यौवनरम्भात् स्तनौ पीवरौ जातोए अतस्ते पीडा भवति न तु मत्कतृकबल्कलबन्धनेनेत्यवधारयेति भावः ।**

प्रियंवदा . ;सस्मितम्द्ध अनसूये! जानासि किं निमित्तं शकुन्तला **वनतोषिणीमतिमात्रं प्रेक्षत इतिए अनसूया . न खलु विभावयामिए तत् कथय । मेए प्रियंवदा . यथा वनतोषिणी अनुरूपेण पादपेन सङ्गताए तथा अहमपि । आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति। अर्थात् शकुन्तलाया मनोभावं विशदीकरोति . यथेति। अनुरूपेण रूपादिगुणैः सदृशेनए सङ्गता . सम्मिलिताए आत्मनः अनुरूपं . रूपादिगुणैः सदृशम्ए लभेयेति ममाप्येवमनुरूपो वरो भवत्विति प्राथेना। अपि च प्रियंवदा . हला। मदनलेखनमिदानीमस्याः क्रियतामए अहं तत् सुमनोगोपितं कृत्वा देवतासेवापदेशेन तस्य राज्ञो हस्तं प्रापयिष्यामि। अथादत्र विचिन्त्य शकन्तलाभिलाषं निभृतं साधयितु मुपायमाह . हलेति। हलेति अनसूयासमबोधनम्ए अस्याः प्रियसख्याः सम्बन्धेए मदनलेखनम् . आत्मनः कामाविर्भावव्यञ्जिका पत्रिकाए यथोक्तम् . श्लेखप्रस्थापनैःए . सिधैर्वीक्षितैमुदुभाषितैः । दतीसम्प्रेषणैर्नार्या भावाभिव्यक्तिरिष्यते।श**

सुमनोभिः .
पैः गोपितं . संवृतं कृत्वेतिशेषः ए पुष्पस्याभ्यन्तरीकृत्येत्यर्थः ण स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्श इत्यमरः ए देवतासेवापदेशेन . देवतार्थन व्याजेनए आभिः सुमनोभिरम्यर्च्यनीया देवताऽभ्यर्च्यतामिति च्छलेनेत्यर्थः । देवशेषापदेशेनश ति पाठान्तरम्ए तत्र देवस्य शेषा . निर्माल्यम्ए यथाह
तारानाथः .

श्प्रसादाद्दीयते यत्तु देवस्य पुरतोऽर्ध्यकैः ।
सक्चन्दनादिनिर्माल्यं तत्र शेषेति सा स्त्रियाम्श द्यद्य इति

तस्या अपदेशेन . व्याजेनए मुनिभिः कल्पितं देवनिर्माल्यमिति रू गृह्यतामितिच्छलेनेत्यर्थःए श्देवनिर्माल्यादिभूतं पुष्पादिकं स्वकल्याणार्थं । सर्वेर्धार्यते . इति त्वमपि कल्याणार्थ धार्यतामित्युक्त्वेति भावः ।

मदनलेखनसमाचरो यथा कुमारसममवे.सातारा
न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र भूर्जत्वचः कुआबिन्दु शोणाः । व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणामनङ्गलेखक्रिययोपयोगम्॥

अयमप्युपायो वात्स्यायनीये प्रोक्तम्। अनेनावश्यग्राह्यत्वं द्योतितम्। जत्राभूताहरणं नाम गर्भसन्धेरङ्गमपक्षिप्तम्। तल्लक्षणमाह दर्पणे विश्वनाथः .

श्तत्र व्याजाश्रयं वाक्यमभूताहरणं मतम्श ॥ इति।

5ण गौतमी

शकन्तलायाए माता महर्षिः कण्वस्य च भार्या विद्यते! । अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य तृतीयेऽके गोतमी कथयति . जाते। अत्याहितं
त्वा आगताए एतत् शान्त्युदकम्ए इह देवतासहायिनी तिष्ठसि। पात्रं . बान्त्यदकभाजनं हस्ते यस्याः सा तथाभूता। अनेन श्अहमपिश त्यादि शिष्योक्तस्य शान्त्युदकस्य सम्बन्धो घटितः। जाते.वत्से। आत्मजातुल्ये न अत्याहितं . सन्तापजनिता महाभीतिः श्अत्याहितं महामीतिः कम दीवानपेक्षि चश इत्यमरः । शान्त्युदकं प्रदर्शयितुमाह . एतदिति। एतत् . इदम्ए शान्त्युदकं . शन्तापशान्तिकरं जलम्।
त्वत्रापशान्तये मयाऽऽनीतनिति शेषः। दृष्ट्वा इतस्ततोऽवलोक्यए शकन्तलायाः सहायः कश्चित्तत्रास्ति भवेति परिज्ञानायेति भावः। इतस्ततश्चक्षुः प्रसार्य कमपि शकुन्तलायाः सहायमलवलोक्य गौतम्या अनन्तरकरणीयं निर्दिशति . समुत्थाप्येति।

समुत्थाप्य शिलाफलकोपविष्टां शकुन्तलानपरजं नेतुं हस्तधारणपूर्वकमुत्तोलेत्यर्थः। देवतासहायिनी . देवतामात्रसहायाए एकाकिनीति यावत्। शान्त्युदकेन . तापशान्त्यर्थमानीतेन जलेनए जीयुक्ष्य . अभिषिच्य अत्र स्मृतिः . श्उत्तानेनैव हस्तेन . प्रोक्षणं समुदाहृतम् न्यञ्चताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं स्मृतम्॥
इत्यत्र गौतमीद्वारा कृत व्यवहारः धर्मशास्त्रीय व्यवहोरो परिलक्ष्यते। अन्ते . परिगतो दिवसःय तदेहि उटजमेव गच्छावः इति शकुन्तला प्रति कथयति गौतमी।
6ण प्रतीहारी .
अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य प्रतीहारी एका सामान्या नायिका विद्यते।
य पञ्चमोऽङ्के प्रतीहारी कथयति . इत इत एतु देवः । ;परिक्रम्यद्ध . अभिनवसम्याजेनरमणीयः सन्निहितहोमधेनुः अग्निशरणालिन्दः ए तदारोह तु देवः । देवस्य भुजदण्डनिर्वृते आश्रमपदे कत एवम! किन्तु
रिताभिनन्दिन ऋषयः देवं सभाजयितुमागता इति तर्कयामि। पुनश्च दीदारी . अहो! धर्मविेक्षिणो भर्तारः । ईदृशं नाम सुखोपनतं स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य कोऽन्यो विचारयति इति धर्मशास्त्रीयो व्यवहारः ।
7ण मिश्रकेशी
अभिज्ञानशाकुन्तलनाटकस्य षष्ठेऽङ्के घनीभूताः केशाः यस्याः सा मिश्रकेशी अप्सरसः विद्यते। तत्र मिश्रकेशी कथयति . निर्वर्तितं मया पर्यायनिर्वर्तनीयमप्सरस्तीर्थसन्दिष्टं तद्यावत् साधुजनस्याभिषेककालो भवेत्ए तावत्ए सम्प्रतमस्य राजवृत्तान्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि। ननु मेनकासम्बन्धेन शरीरभूतेदानी मे शकुन्तलाए तया सा दुहितृनिमित्तं सन्दिष्टपूर्वाऽस्मि। ;समन्तादवलोक्यद्ध किन्तु खलु उपस्थितोत्सवेऽपि दिवसे निरूत्सवारम्भमिव इदं राजकुलं दृश्यते। अस्ति मे विभवः सर्व प्रणिधानेन ज्ञातुम्। किन्तु सख्या है मया आदरो मानयितव्यः। भवतुः एषामेवोधानपालकानां पार्श्वपरिवत्तिनीभूत्वा । तिरस्करिण्या विधया . प्रच्छन्ना उपलप्स्ये।
पुनश्च मिश्रकेशी
अतः खलु तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये सन्देहो जातः। अथवा नेदशोऽनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते। कथमिवैतत्।

मेव प्रतिपन्नःए यदस्मि वक्तुकामा। अहो। अन्यसंक्रान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भावनं रक्षतिय स्थिरसौहृदस्तावदेषः । अपरित्यक्ता इदानीं ते भविष्यति। किमिदानीमेव निवृतं करोमि श्रुतं मया शकुन्तला समाश्वासयन्त्या जनन्या मुखात् यज्ञभागसमुत्सुका देवा एव तथा अनुष्ठास्यन्तिय यथा स
अचिरेण धर्मपत्नीं त्वामभिनन्दिष्यतीनति तत्र युक्तं मे विलम्बितुम्ए गावदेतेन वृत्तान्तेन प्रियसखीं शकुन्तलां समाश्वासयामि।

8ण परमृतिका .
शाकुन्तलनाटकस्य द्वितीया दासी परमृतिका नायिकया विद्यते। सा वदति. परमृतिके! किमेतदेका किनी मन्त्रयसेरा कथमुपस्थितो मधुमासः द्द्य
सखि! अवलम्बस्व माम् यावदअपदे परिस्थिता भूत्वा चूतप्रसवं गृहीत्वा सम्पादयामि कामदेवस्य अर्चनम्। सखि अमणितेऽपि एतत् सम्पद्यत् एव। ऋऋऋ यत् एकमेव नौ एतत् शरीरं द्विधा भिन्न प्रजापतिन। अहो! अप्रबुद्धोऽपि चूतप्रसवो बन्धनभङ्गसुरभी राजते। नमो भगवते मकरध्वजाय। यथा
अर्हसि मे चूताङ्कुर! दत्तः कामस्य गृहीतयापस्य। पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चान्तरितः शरो भवितुम्॥40
9ण
मधुरिका .
प्रकृतनाटकस्य प्रथमा दासी मधुरिकया नामिकया विद्यते। तत्र षष्ठाङ्के मा कथयति कथमुपस्थितो मधुमासः । यथा आताम्रहरित वन्तम् उच्छवसित मिव वसन्तमासस्य। दृष्टं चूताङ्कुरकं क्षणमङ्गल्यं नियच्छामि॥१॥
पुनश्च मधुरिका कथयति . चूतकलिका प्रेक्ष्य उन्मत्ता खलु परमृतिका भवति। मधुकरिके! तवापि एषकालो मदविभ्रमोद्धीतानाम्। यदि एवम्ए तन्ममाप्यर्द्धमज़ेनफलस्येति।
10ण चतुरिका ;चेटीद्ध
नाटकस्य नायकः राज दुष्यन्तस्य दासी विद्यते। चेटी कथयति . आर्य! माधव्य! अवलम्बस्व चित्रफलकम्ए यावदागच्छामि। जयतु जयतु ण भर्त्ता! वर्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा इतोऽहं प्रस्थिताऽस्मि। तन्मे हस्तातंए ण पिङ्गलिकावेदितया देव्या वसुमत्या अहमेवार्यपुत्रस्य उपनेष्यामीति भणित्वा सबलात्कारं गृहीतम्।
यावद् देव्या लताविटपलग्नम् उत्तरीयाञ्चलं पिङ्गलिका मोचयतिए तावत् ण्ण्ण निहुतो मया आत्मा। आर्ये! एतत् पत्रं प्रेषयता किं विचारितममात्येन। ऋऋप्रेक्षस्व तावत् भर्तुबोष्पजलप्रवाहः संवृतः । अथवा नैष शोक बुद्धिपूर्वक यिष्यतिए तन्मेघच्छत्रागारस्थितं निर्वाणसमभ्रम आर्यमाधव्यं गृहीत्वा तिच्छ। पुनश्च . समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता। स नाम माधव्यस्तपस्वी
पिङलिकामिश्रिताभिश्चेटिकाभिश्चिफलकदस्त

11ण प्रथमा तापसी

नाटकस्य सप्तमेङ्के अस्याः चर्चा कृता विद्यते। प्रथमा तापसी कथयति . अविनीत्! किं नः अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि। हन्त! बर्द्धत ते संरम्भः। स्थाने खलु ऋषिजनेन सव्रदमन इति कृतनामधेयाऽसि। वत्स! मुञ्च बालमृगेन्द्रकम्ए अपरं ते क्रीऽनकं दास्यामि।

12ण द्वितीया तापसी

ऋऋ शकुन्तलायाः पुत्रस्य परिचारिका द्वितीया तापसी विद्यते। सा कथयति . एषा त्वां केशरिणी लवयिष्यतिए यद्यस्याः पुत्रकं न मोक्ष्यासि। सुव्रते! ए मुञ्चनम्! नैष शक्यो वाङ्मात्रेण शमयितुम्। पुनश्च .

ऋऋ अस्य मयूरस्य रमणीयतां प्रेक्षस्वेति भणितोऽसि। सुब्रते। एहि इम वृत्तान्तं नियमव्यापृतायाः शकुन्तलाया निवेदयावः इति चर्चा कृत्वा निश्क्रमति सा नाटके।

13ण अदिति

मारीचस्य पत्नी अदितिरस्ति। अस्याः चर्चा सप्तमाङ्के विद्यते। तत्र सा कथयति . सम्भावनीयप्रभावा अस्याकृतिः। अप्रतिरथो भव। जाते। ण भतुर्बहुमता भव। अयञ्च दीर्घायुः उभयपक्षमलङ्करोतु। एतम् उपविंशतम्।

च कथयति अदितिः . अनया दुहित् . मनोरथसम्पत्त्वा कण्वस्तावत् विस्तारः क्रियताम्ए दुहितृवत्सला मेनका पुनरिह मां परिचरन्ती

हितैवा अथोदत्र दुहितृमनोरथसम्पत्या . दुहितुः . सुतायाः शकन्तलायाः यः मनोरथः . प्रियसमागमरूपः भर्ना प्रतिगहरूपो वा तस्य यांण

न . सिद्धिस्तयाए श्रुतविस्तारः . श्रुतः .आकर्णितः विस्तारः मतवत्तान्तो व्यासवोक्तिरामूलस्य वर्णनं वेति यावत्ए येन सः तादृशः यताम कण्व स्याप्येतदम्युदयसंविभागो भवत्विति भावः । ननु मातुमेनकाया निमित्तं किमनुष्ठेयमित्याह . दुहितृवत्सलोतिकदुहितरि . शकुन्तलायां वत्सला . स्नेहवती मेनकाः मां परिचरन्ती . शुश्रूषमाणाए पुनरिह . आश्रमेए सन्निहितैव उपस्थितैवास्ति। तथा च मेनकान्तिके संवाददानाय नोद्वेगः करणीयस्तया सर्वमिदं वृत्तान्तजातं ज्ञातमेवेति भावः। एवमेव स्त्रीपात्राणां परिचयवैशिष्ट्यं विद्यन्ते।

3ण स्त्रीपात्रेषु शकुन्तलायाः वैशिष्ट्यम्।

शकुन्तला कालिदासस्य सर्वस्वभूतस्याभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रधान नायिकाऽस्ति। यद्यपि नाट्शास्त्रयेषु ग्रन्थेषु नायिकागुणानां प्रतिपादनं नैव कृतमस्ति तथापि नायकगुणा एव प्रायो नायिकास्वपि द्रष्टव्या इति। नेतृसामान्यगुणः . विनीतत्वम्ए मधुरता ;प्रियदर्शनताद्ध त्यागःए दक्षताए प्रियम्वदताए रूढवंशताए स्थिरताए युवावस्थाए बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलादि समन्वितव्यम् इत्यादयः सर्वे गुणाः यथावद्रूपेण परिगणनीयाः। अन्ये च ण स्त्रीगुण अपि तत्र द्रष्टव्येति मनसि निधायाभिज्ञानशाकुन्तलनायिकायाः शकुन्तलायाश्चदित्रगतगुणानां मूल्याङ्कनमत्र क्रियते

1ण युवती अभिज्ञानशाकुन्तले शकुन्तला बाल्यतारूण्यवती कन्येव चित्रिताऽस्ति। ण मतारुण्यविकासफलभूतसौन्दर्य दर्श दर्श राजा कण्वमप्य विवेकिन श्र मन्ये इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपः क्षमं साधयितुंयइच्छति। धवं स नीलात्पलपत्रधारया शमीलतां छेत्तुमषिर्व्यवस्यति॥

तस्याः तारुण्यस्यैव फलमस्ति यत् शकुन्तला सूक्ष्ममपि वस्त्रं धारयन्ती स्तनयुगपरिणाहनवश्यमेवाच्छादयति

इदमुपहितसूक्ष्मग्रन्थिना स्कन्धदेशे स्तनयुगपरिणाहाच्छादिना वल्कलेन। वपुरभिनवमस्याः पुष्यति स्वां न शोभां कुसुममिव पिद्धं पाण्डुपत्रोदरेण॥43

तस्याः स्तनयुगं क्षणं विस्तारं गच्छति। यथा ;हलाद्ध अतिपिनद्धनबल्कलेन प्रियम्बदया दृढं पीडिताऽस्मि। शिथिलय तावदेनम्श्र इति शकुन्तलयोक्त प्रियम्बदा कथयति

पयोधरविस्तारहेतुकमात्मनो यौवनारमभं तावदुपालभस्व किं मामुपालभसे।श्र

अनेन ज्ञायते शकुन्तला प्राप्तयुवावस्थैका नायिकाऽस्तीति तस्या युवावस्थागताः विकाराः सन्ति।

2ण अलौकिक सौन्दर्यशालिनी ऋऋऋशकन्तला अलौकिकसौन्दर्यशालिन्यस्ति। तस्याः शारीरिक सौन्दये दर्श दर्शमेव राजा तत्प्रेमपाशपतितो जातः । शकुन्तलयेन न दृष्टा तस्य चक्षुरेव ए निष्फलमिति राज्ञो निर्णयः । यथा विदूषकं कथयति . श्रमाधव्य! अनाप्रचक्षुःश्र । फलोऽसि येन त्वया द्रष्टव्यानां परं न दृष्टम्। तस्याः सौन्दर्यमेकेनैव श्लोकेन राजा वर्णयन् कथयति

अनाघातं पुष्पं किसलायमलूनं कररूहै रनाविद्धं रत्नं मधु नवममास्वादित्तर सम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रुपनघं न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति भुवि॥

समय पूर्व चित्रे परिकल्पितसर्वयोगान् निवेश्यए रूपोच्ययेन मनसा विधिना सा कृतेति राज्ञो मतामस्ति। अतएव सा स्त्रीरत्नसृष्टिरिति चित्रे निवेश्य परिकल्पितसर्वयोगान् रूपोच्ययेन विधिना विहिता कृशाङ्गी। स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥

अर्थादत्र शकुन्तलारूपस्य अत्यन्तविस्मयकारित्वमाख्यातुमारभते . चित्त इति। धातुः विधातुर्ब्रह्मणःए विभुत्वंनिर्माणकौशलम्ए तस्याः . शकुन्तलायाःए वपुः . शरीरञ्चए अलौकिकाविगीतसुन्दर ए मित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्। अनुचिन्त्य . चिन्तयित्वा वत्तमानस्येति शेषःएश्र । विधातुः सर्वविधनिर्माणसामर्थ्य निरतिशयशकुन्तललावण्यञ्च विमृशत

इत्यर्थःए मे . ममए विधिना . ब्रह्मणा सृष्टिकर्ताए परिकल्पिताः . तदैवभिनवसृष्टाः सर्वे योगाः . उपादानकारणानि तान्ए चित्ते . स्वान्तेए निवेश्य . निधाय रूपोच्चयेन . सौन्दर्यराशिना करणेनए विहिता . निर्मिताए सा कृशाङ्गी . तन्वङ्गी सा शकुन्तलाए अपरा . अद्वितीया साधारणविलक्षणेति भावः स्त्रीरत्नमिव स्त्रीरत्नं तस्य सृष्टिः . सर्वोत्तमभावे च निर्मिता रत्नोपमा स्त्रीए प्रतिभाति.प्रतिभासते तत्प्रीतिगोचरी भवतीत्यर्थःए तथाविधसुन्दर्या ण अन्यत्रानवलोकनादितिभावः । एवं शकुन्तला समधिक सौन्दर्यशालिन्यस्तीति।

3ण प्रकृतिप्रिया

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायिकाशकुन्तला प्रकृतिपुत्र्यस्ति। अतएव प्रकृत्या सह तस्याः तादात्म्यमस्ति। सा प्रकृति स्वात्मनः पृथक् न मन्यते। नयाः मगिन्यः सन्ति . श्यतो भगिनी मे भव ततः किमिति न सिञ्चामि छ्श तरवस्तस्याः भ्रतर सन्ति। यथा. शकन्तला कथयति . श्नहि नातनियोग एव ममापि सहोदरस्नेहः एतेषु।श यदा वातेरित पल्लव जायते तदा स जानाति यत् . श्एष पल्लवाङ्गुलिभिः मां व्याहरतीव चूतवृक्षः ।श

आश्रमवृक्षेषु तस्यास्तथा प्रेम अस्ति यथा सा तेभ्यः पयो दत्त्वैव जलं ए पिबति तया प्रियमण्डनापि स्नेहेन पल्लवं नादत्ते पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्माष्वसिक्तेषुया नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम्। आदौ वः कुसुमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम्॥46

अत्राऽयमाशयः या शकुन्तलाए युष्मासु . तपोवनतरूषु असिक्तेषु . अकृतजलसेकेषुए आलवाले जलसेकेष्वकृतष्विति भावःए क्वचिदपीतेष्वितिए पाठःए तत्र न विद्यते पीतं . पानं येषां तेऽपीताःए अर्श आदित्वाद्यए तथा च महाभाष्ये . अकारो मत्वर्थीयःए विभवतमेषामस्तीति विभक्ताः पीतमेषामस्तीति पीताःश इति अथवा उत्तरपदलोपो द्रष्टव्यःए कृ विभक्तधनाः विभक्ताःश श्पीतोदकाः पीताश इति। अत्र लोपपदार्थमाह कैयटः . श्गम्यमानस्य अप्रयोग एव लोपोऽभिमतःए विभक्ता भ्रातर इत्यत्र धनस्य

जादविभक्तत्वं तद्वातृषूपचर्यतेश इति पादैः पिबतीति प्रसिद्धिम नुसृत्यैवेयं मा पानेन सेचन वा विवक्षितमिति केचित प्रथमम . आदौए जलं पातु

पति . न प्रवत्तेतेए प्राथमिकेऽपि जलपाने मनोऽपि न करोतीत्यर्थः । वानप्रति आदराति शयादिति भावःए जलं पातुं न रावस्यतीत्येतावत्युच्यमाने पूर्वकालतायाः प्राप्तत्वात् प्रथममिति पदमनर्थकमिति चेन्नए तदायमर्थः सम्पन्नःए यदा यदास्या णण जलपानव्यवसायस्तदा तदा युष्मास्वसिक्तेषु नेति अयं चार्थो नाभिप्रेतः ए ततः ।

समिति पानक्रियाविशेषणम् तेन युष्माष्वसिक्तेषु प्रथमं जलं पातु न व्यवस्यतिए भवत्सृदकाव्यतिरिक्तेन प्रथमं जलपानं न करोतीत्यर्थःए व्यवस्यतीति वर्तमानप्रत्ययेनाधुनाप्येतदवस्थाया अपि तन्निर्वाह इति ध्वन्यतेए एवमाग्रिमवचमानप्रत्ययोरपि व्यञ्जकत्वं बोध्यम्। प्रियं प्रीतिकरं मण्डनंभूषणं यस्याः सा तथोक्ता अपि अलङ्कारप्रियाऽपीत्यर्थः अनेन ग्रहणयोग्यता सूचिता मुग्धास्वभावोऽयम्ए अपीति विरोधेए या.शकुन्तलाए स्नेहेन नास्यन्नियोगेनेति भावःए भवतां . तपोवनतरूणाम्ए पल्लवं नवं किसलयम्ए अवतंसादि ए कत्तुमिति भावः न आदत्ते . न गृह्णातिए भवतां काचित् हानिर्भवेदिति धियेतिश ।

भावः । तथा वः . युष्माकम्ए कुसुमप्रवृत्तिसमये.पुष्पोद्गमकालेए आदौ . अस्मदादीनां सर्वेक्षामेव पूर्वमए यस्याः . शकुन्तलायाः उत्सवः . आनन्दः भवतिए युष्मान् प्रति स्नेहाधिक्यादिति भावःए आदाविति कुसुमप्रवृत्तिसमये इत्यस्य विशेषणं वाए फलीसमयजोहर्षातिशयो वक्तुमेव न शक्यत इत्याशयः । सा इदं युष्मास्वेविधवात्सल्यशालिनी पुरः स्थिता शकुन्तला इदं लालनीयत्वाभिप्रायकमए पतिगृह. स्वामिगेहमए अनेनानुज्ञानस्योचितसमयत्वं ध्वनितम्ए याति सर्वैः . युष्माभिः सम्भूय प्रत्येक मनुज्ञाकरणे कालविलम्बः स्यादिति भावः अनुज्ञायताम् . अनुमन्यताम्ए पतिगृहप्रयाणानुरूपं स्नेहानुरूपं ण

ननं क्रियतामित्यर्थः ए युष्माकमनुज्ञाया अभावे स्नेहाकर्पणेनास्या गमन

वतीति भावः । अत्र पादत्रये शकुन्तलायास्तरूषु स्नेहातिशयो गम्यतए तस्य स्नेहपदेनानुवादस्तदतिशय प्रकाशनार्थो मुनिनियोगादिहेत्वन्तर निरासार्थश्च। वृक्षाननुज्ञाप्य प्रस्थापयितुं प्रवृत्तत्वान्मुनेरपि शकुन्तलायामिव । तत्सम्बन्धितया वृक्षेषु वात्सल्यातिशयो गम्यत इति भावोपस्कृतोण भावः । जोन ध्वन्यते। अत्र नायकयोः प्रथमदर्शनात् प्रभृति सर्वस्वापि वृत्तान्तस्य माक्षिणोवयस्यस्थानीया वृक्षा इति विशेषोऽप्यनुज्ञाप्रार्थनमुखेन कविनां प्रकाश्यत इति च विभावनीयम्। अत्र अचेतनेषु तरूषु चेतनव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिरिति केचित्। तथा तरून् प्रति शकुन्तलायाः स्नेहाधिक्य प्रतिपादनकार्ये कारणत्रयोपन्यासात्ए समुच्चयोऽपि। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्। एवं ज्ञायते शकुन्तला प्रकृति पुत्र्यस्ति। तस्याः प्रकृत्या सह धनिष्ठतरः सम्बन्धोऽस्ति।

4ण सुशीला ऋऋऋशकुन्तला सुशीलस्वभावऽस्ति। राजानं दृष्ट्वा तन्मनसि कामविकारो जायतेए किन्तु स्वकीया कामवेदनामन्तत सा गोपायति सख्यावपि न कथयति। यदा साऽतीवास्वस्था जायते तदा सखीभ्यां पृष्टा सा श्आयास हेतुका वो भविष्यामिश इति कथयति। तथा श्यतः प्रभृति तपोवनरक्षिता सा राजर्षिः मे लोचनपथं गच्छतिश इति। अनेन ज्ञायते सा सुशीलास्तीति।

5ण लज्जावती

शकुन्तला लज्जाशीलाऽस्ति। प्रथमाके यदा राजा तस्याः रूपं प्रशंसतिश ि सदा सा सलज्जमधोमुखी तिष्ठति। यदा प्रियम्बदा तस्याः विवाहपरिचर्या । तदा सा ततोऽन्यद् गन्तुमिच्छति। यथा. प्रियम्बदा. आये! चरणपरवश एष जनः । गुरोः पुनरस्याः अनुरूपवरप्रदाने संकल्पः ।
अनसये। अहं गच्छामिश शइति तृतीयेके रहसि राजा सम्बन्धे जाले ि भूयो भयस्ततो गन्तुमिच्छति।

6ि सरलस्वभावा

शकन्तला सरलस्वभावा नायिकाऽस्ति। यदा सख्यौ तस्याः परिहासं सतस्तदा सा . शएष ते आत्मनश्चित्तगतो मनोरथःश इति कथयति।
यद्यपि सा कुलपतेः कण्वस्य द्वितीयोच्छ्वास इवास्ति तथापि तन्मनसि अहङ्कारो नास्ति। सख्यावपि तामादेशयतः . शहला शकुन्तले गच्छ। उटजात् फलमिश्रमर्घ्यमुपाहरश इति। एभिरूदाहरणैस्तस्याः स्वभावस्य सरलता ज्ञायते। िि

7ि पतिपरायणा

शकुन्तलापतिपरायणाऽस्ति। तस्या मनः सर्वदा पतिः पार्श्वे एव भ्रमति। गन्धर्व विवाहविधिना विवाहितायां तस्यां गते च राजनि शकुन्तला निरन्तरं पतिगतमेव चिन्तयतिए यत्परिणामेन सा दूर्वासमः शापभाजनं जाता

बिचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा
तपोनिधिं वेत्सि न मामुपस्थितम्।
स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन
कथां प्रमतः प्रथमं कृतामिव॥47

दिय श जनो हि यः कर्म करोति यादशं स सर्वदा तादृशमश्नुते लम॥श इति परिभवफलस्यात्र स्वरूपमाह . विचिन्तयन्तीति। नास्ति अन्यस्मिन् दुष्यन्तातिरिक्ते विषये मानसं . मनो यस्याः सा तथोक्ता एकाग्रचित्ता इत्यर्थः । त्वम्ए यं पुरुषम्ए विचिन्तयन्ती विशेषेण विविध भावयन्ती सतीए उपस्थितम् . आतिथ्यलाभाय स्वयमेव समक्षमागतम्ए न तु दरस्थितं येनापराधो न भवेदिति भावः । अनेनापराधस्य गौरवं प्रत्याय्यते। तपोनिधिम् . तपांसिब्रह्मचर्यादीनि धर्मा वा निधीयन्ते . धार्यन्तेऽस्मिन्निति ए तदृशं तपसामाधारभूतमित्यर्थःए अनेनात्मनोऽवश्याभ्यर्हणीयत्वश ि निग्रहानुग्रहक्षमत्वम्ए अनादरे तु दोषाधिकत्वं च व्यज्यते। शअतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता इत्यतिथिमात्रस्य पूज्यत्वे किं पुनस्तत्र तपोनिधेरिति भावः। मां . यं कमपि न किन्तु सुलभकोपं दुर्वाससभित्यर्थः । मवेत्सि मया बोध्यमनाऽपि न जानासिए यद्वा शबोधितश इत्यस्य लिङ्गविपरिणामेन शबोधिताश इति सम्बन्धः । प्रमतः . प्रकृष्टो मतःए असावधानो जनः शप्रमादोऽनवधानताश इत्यमरः । प्रथमं . पूर्वं कृताम् . अभिहिताम्ए कथां . वाचमिवए सः . जनःए बोधितोऽपि तत्तलिङ्गेन स्मारितोऽपि अपिना स्वयं तु न स्मरिष्यतीति किं पुनर्वक्तव्यमिति गम्यते। स्वा शकुन्तलांए न स्मरिष्यति . कृतसम्पर्कतया नानुभविष्यति।

मानादरकरणस्येदमेव फलं भज्यतामित्याशयः ।
राजा दुष्यन्तेन निराहता सा कण्वशिष्ययोरनुगमनं करोति किन्तुिि

शिष्येण
अथ तु वेत्सि शुचिव्रतमात्मनः पतिगृहे तव दास्यमपि क्षमम्।
इति श्रुत्वा तत्रैव निवसति। मारीच्याश्रमे निवसन्ती सा सर्वथा वियोगिनी नियमान् परिपालयति। यथा
शवसने परिधूसरे वसाना नियमक्षामधृतैकवेणी।श इत्यनेन राज्ञो वाक्येन । ज्ञायते।

8ि श्रेष्ठजनादरवती

शकुन्तला पुण्यजनान् प्रति समधिकनादरवत्यस्ति। सा स्वतन्त्रा नास्तिए गुरुजनपरवशास्तीति सा सम्यग्जानाति। तृतीयाङ्के यदा राजा तत्सेवार्थ कथयति तदा . शन माननीयेषु आत्मानमपराधयिष्यामिश इति कथयति।
पञ्चमाङ्के राजा निराद्दता सा यदा शिष्या वनुगच्छति तदा शिष्येणि .िि शआः पुरोभागिनि ६ किमिदं स्वातन्त्र्यलम्बसेश इत्युक्ते सति तत्रैव स्थीयते।
एवं ज्ञायते श्रेष्ठजनान् प्रति शकुन्तला समधिकमादरवत्यस्ति। शकुन्तलायाश्चरित्रं नहि केवलं संस्कृतसाहित्ये एव अपितु विश्वसाहित्ये आदर्शपूर्णमस्ति। अस्याश्चरित्रं पाश्चात्यैरपि विद्वद्भिः मुक्तकण्ठेन प्रशंस्यत इति। स्मृतिषु प्रतिपादितः स्त्रीधर्मः ।
नहा धर्मशास्त्रग्रन्थेषु इतरग्रन्थेषु च धर्मस्य लक्षणविषये उल्लेखः ते धङ्क धारणपोषणयोरित्यस्याद् धातोः मन् प्रत्यये कृते धर्मशब्दः पद्यतेए धर्मशब्दस्य अर्थः धारणाए धर्मस्य मुख्यमंङ्ग भवति आचारः अयमेव धर्मशब्दः विश्वस्य धारकरूपेण लोकानां पालकरूपेण च स्वीक्रियते निश्च अस्य व्युत्पत्तिः शास्त्रज्ञैरेवं कृता यत् ध्रियते लोकः अनेन इति धर्मःए अर्थात् येन लोकस्य संसारस्य वा धारणं भवति स एव धर्मः धीयते
यात्रानिर्वाहार्थ यः सः धर्मः अर्थात् लोकयात्रानिर्वाहार्थं यः सर्व जगत् ि धारयति। धर्मशास्त्रग्रन्थेषु मनुस्मृतेः प्राथम्यं सर्वैः शास्त्रकारैः स्वीक्रियते। ि मनुस्मृत्युक्तं धर्मलक्षणम् आलोच्यतेए मनुस्मृतौ यदा महर्षयः वर्णानां वर्णान्तरानां च धर्माधर्मोविषये ज्ञातुमनुमपृच्छन् तदा मनुना प्रथमतः धर्मस्य लक्षणं प्रतिपाद्य उक्तं यत्
श्रुयतां धर्म सर्वस्वं श्रुत्वा चैवाबधार्यताम्।। आत्मननः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरतेत्॥ वेदः स्मृति सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥48 महाभारतेऽपि धर्मस्य लक्षणं विद्यते
धारणाद् धर्ममित्याहु धर्मो धारयते प्रजाः ।
यत् स्याद् धारण संयुक्तं स धर्म इति निश्चयः ॥49
अस्यायमाशयः यत् स्वस्य यद् प्रतिकूलं तद् अन्येषां प्राणिनां कृते न

समाचरणीयम् इति धर्मः । के यथा लताः वृक्षमाश्रयन्ति तथा मृदुस्वभावाः स्त्रियः पुरुषम् ते। पुरुषवलम्बनं विना नारी स्वयं जीविकां निर्वोढं न प्रभवति। मानवजीविताबाधः त्रिधा उपवण्येते . बाल्यंए यौवनं वार्धक्यमिति। स्त्रीणां बाल्ये पित्रा कर्तव्यम्। यौवने अत्रा रक्षणं कर्तव्यम्एवार्धक्ये च पुत्रःए भण कर्तव्यम् इति रीत्या स्त्रीरक्षणम् अभिधीयते। यथा पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने। रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति॥

स्मृत्यादिग्रन्थेषु यथा पुरुषाणां स्त्रीणाञ्च समाचर्चाऽस्ति तथैव लोक व्यवहारेऽपि अधुना दृश्यते। मनुना श्लोकेऽस्मिन् स्त्रीणां पूज्यत्वं वर्णितम्

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । यत्रतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः

भारतीयसमाजे स्त्रीणां विशिष्टं गोरवपूर्ण स्थानं प्रतिष्ठितं विद्यते। ग्राईस्थजीवने प्रतिपदं स्त्रियाः व्यावहारिक सार्थकता सिद्धाऽस्ति। स्त्रीधर्मस्य नाना प्रतिपाद्यते यत् स्त्रीणां पातिव्रत्यधर्म एव परमोधर्मः विद्यते।
चर्चायां मनुना प्रतिपाद्यते
यथा

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम्। पतिं शुश्रूयते येन तेन स्वर्गे महीयते॥2

अस्य धर्मशास्त्रवचनस्याऽभिप्रायोऽयं सर्वथा नास्ति यत् स्त्री सर्वदा स्य सेविका इव स्यात् अर्थात् स्त्रीजीवनम् आधिभौतिकम् आधिदैविकम् आध्यात्मिकञ्चेति उन्नत्यर्थमेव एवपातिव्रत्यधर्मस्य विधानमस्ति। समतिकारैः स्त्रीधर्मेषु स्त्रीधनस्य स्वरूपमित्यं वणितं विद्यते

अध्यग्न्यिध्यावहनिक दत्तं च प्रीतिकर्मणि। पितृमातृसुतप्राप्तं स्त्रीधनं षड्विधं स्मृतम्॥ पितृ.मातृ.पति. भ्रातृदत्तमध्यग्युपागतम्। आधिवेदमिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥3

नारीणां सम्पत्तिः अथवा धनमित्युक्ते स्त्रीधनमिति बोध्यते। प्राचीनकाले स्त्रीधनशब्दः पारिभाषिक आसीत्। यद्धनं स्त्रियै व्यीकरणार्थ स्वसम्बन्धिभिः दीयते तदेवोच्यते। स्वोपार्जितधनेऽपि तस्याः अधिकारो नासीत्। अनन्तरं 1956 खीष्टाब्दे हिन्दूराधिकारिविधेः चतुर्दशधाराबलेन स्त्रीधने स्त्रियः सम्पूर्णाधिकारः प्राप्तः । अतः स्त्रीधनमिति कथनेन यद्धनं स्थावरमस्थावरं वा यत् किञ्चित् तया दानरूपेण लब्धं दायभागकाले प्राप्तंए भरणपोषणोद्देश्येन लब्धं विवाहकाले बन्धुभ्यः मित्रेभ्यः सकाशाद्वा लब्ध कस्माच्चिदुपहाररूपेण वा प्राप्तं स्वश्रमेण बुद्ध्या कौशलेन वा स्वयमुपार्जितश । किमपि स्थावरादिकं धनेन क्रीतम् अथवा दीर्घकालीन योगबलात् प्राप्तम् एतादृशमन्यत् यत्किञ्चित् तत् सर्वं स्त्रीधनम्। एतेषु धनेषु तस्याः अधिकार एव। तस्मात् स्त्री तस्या धनस्य यथेष्टविनियोगं कर्तुं प्रभवति यतः तदने तस्याः स्वत्त्वं प्रभुत्वं च विद्यते इति मनुयाज्ञवल्क्यादि सम्मतिः।

धर्मशास्त्रस्य प्रमुखभूतेषु विषयत्रयेषु आचार व्यवहार . प्रायश्चित्तेषु व्यवहारस्य महत्त्वं गुरुत्वञ्च सुप्राचीनकालादारभ्य अद्यावधि समाजे तथा च न्यायालये विद्यतेतराम्। व्यवहारकथनेन साधारणतः यः अर्थः जनानां समक्षंण समायाति धर्मशास्त्रे स एव अर्थो न भवति। सामान्येन व्यवहारपदेन जनस्य स्वभावः इत्यर्थोऽवगम्यते। परन्तु धर्मशास्त्रे यस्य व्यवहारस्य वर्णनं विद्यते तस्य व्यवहारस्य नायमर्थः । व्यवहारशब्दस्तु शविश उपसर्ग . शअवश उपसर्गपूर्वक शहश धातोः शधश प्रत्ययेन निष्पन्नो भवति। व्यवह्रियते अनेन इति व्युत्पत्त्या व्यवहारो जायते। यस्य लक्षणं बहुभिः ऋषिभिः निबन्धकारैश्च प्रतिपादितम्।

स्त्रीणां धर्म इति कथनेन स्त्रीणां कर्त्तव्यंए सदाचारःए पातिव्रत्यं । पारिवारिकसम्बन्धःए विवाहः सामाजिक जीवनमिति अवगन्तव्यं भवति प्रथमतया तत्र भगवता मनुना स्त्रीणां विषये अत्युच्चतमं मतं प्रदत्तम्।

पितमधनविभागप्रसङ्गे पितृधने पुत्रवदेव कन्यायाः अधिकारः प्रदर्शितः प्रचलति च। विवाहानन्तरं पत्युः धने पत्याः अधिकारः तथा च षड्विधेषु स्त्रीधनेषु केवलं स्त्रियाः अधिकारो विहितः। स्त्रियाः कर्तव्यसम्पादनविषये ए यद्यपि समस्य परिवर्त्तनानुसारं कर्त्तव्यस्यापि किञ्चिद् परिवर्तनं दृश्यते। परन्तुश । तथा नैव भवितव्यम्। प्राचीनकाले नारी विवाहं कृत्वा पतिगृहे सन्तानं जनयति पत्युः शुश्रुषां करोति स्म। पाचनक्रियां गृहकर्मणि च कृत्वा निवसति स्म। तदानीन्तनकाले नारी पातिव्रत्यंए पत्युः सुखविधानञ्च तस्याः पर कर्तव्यमासीत्। परन्तु अधुना इयं नारी किञ्चिन्मात्रेण स्वतन्त्रता धनोपार्जने दक्षाए सुशिक्षिताए पुरुषसमाजेन सह समकक्षा तथा गृहस्य अन्तपुरादागत्य समाजमध्यस्था सजाता। परन्तु इयं नारी स्वमर्यादां न लङ्घयेत्ए स्वधर्मान्न न त्यजेत्। अन्यथा सा निन्दिता भवति। परिवारस्य सुसंवृद्धिनिमित्त स्त्रीणां त्यागः अपरिहार्यः । परिवारस्य सुखं स्त्रीणां त्यागेन सम्भवतिए न तु भोगेन। भारतीयसंस्कृतौ स्त्रीधर्मः एतादृशः पथः प्रदर्शको विद्यते येन परिवारस्य समाजस्य देशस्य च सुखं शान्तिःए सौभाग्यं मर्यादा च विवर्तते। भारतीयस्य वैवाहिक जीवनमेतादृशं सुखमयं दृष्ट्वा पाश्चात्यजनाः अनुगच्छन्ति। अतः भारतीया नारी अस्माकं देशस्य संस्कार संस्कृतिञ्च वर्द्धयतीति न कापि विचिकित्सा।

संस्कृतवाङ्मये विवाहसंस्कारस्य आद्यावस्थामुद्भवं वाऽऽश्रित्यश न ण किमपि निश्चितं प्रमाणं लभ्यते। बृहदारण्यकोपनिषदि निरूपितं यत् सृष्टेः उपक्रमे पुरुषकार आत्मैव आसीत्। स सम्यग् निरीक्ष्य आत्मभिन्नं कमपि पदार्थान्तरं नावलोकयत्।

स एकाकी नारमत्। अत एव पुरुषोऽद्याप्येकाकी न ॰॰ मते। स द्वितीयमैच्छत्। अतः स आत्मानं द्विधा व्यभजत। इत्थं तो पतिःए ॰ पत्नी चाभवताम् परमा आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः । सोऽनुवीक्ष्य नाऽन्यदात्मनोऽपश्यत। ॰॰॰॰॰॰॰॰ सर्वेनैवरेमे।

तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीय मैच्छत्। स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ परिष्वक्तौ। स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत। ततः पतिश्च पत्नी अभवताम्॥१

उपनिषदः कथनमिदं स्फुटं प्रतिपादयति यन्मनुष्यः समाजाधिष्ठितत्वादेव विवाहं कृत्वा परिवारमुपकल्प्य प्रतिवसति। वेदेष्वपि विवाहसंस्कारस्य प्रतिष्ठापितं रूपमेव लभ्यते। युवयुवत्यौ परिणेतृचयने स्वतन्त्रौ आस्ताम्। विवाहत् परं पतिगृहमभ्युपगता पत्नी गृहस्वामिनी अभवत्। बधूः सुभगा सुपुत्रा च स्यादिति पुरोहितस्तस्यै आशीर्भिरभिनन्दति। वरोऽपि कामयते यत् तस्य वधूः पुत्रवती स्यात्ए पारस्परिकेण सद्दभावेन ॰ प्रीत्या च तौ शतवर्षाणि जीवेताम्। एवमेव स्त्रीधर्मेषु तेषां कर्तव्यम् । सदाचारःए पातिव्रत्यंए पारिवारिकसम्बन्धःए विवाहःए सामाजिकजीवनञ्चेति वर्णितमिति।

<u>संदर्भ सूची :</u>

रूद्रटालंकार 2॰1
ध्वन्यालोके प्रथमोद्योते।
संस्कृतसाहित्येतिहासः आचार्यलोकमणि दाहालः पृ॰ सं॰ 378
अष्टाध्यायी. 4६3६110.111
अभिज्ञानशाकुन्तलम्ए चतुर्थोऽङ्कः श्लो॰ सं॰5ए8
अभिज्ञानशाकुन्तलम्ए चतुर्थोऽङ्कः श्लो॰ सं॰ 16ए18
नाट्यदर्पण. 2६68
काव्यादर्शः 1.23
अमरकोशः 76 ए6.6 3॰3॰3॰105
दण्डी . 1६31
आचार्य लोकमणि दाहालजः . संस्कृतसाहित्येतिहासः पृष्ठ सं॰ 370
पाणिनीय शिखा . 41.42 महाभाष्यमूपस्पशाहिके।